

KS. SŁAWOMIR ZABRANIAK* – LUBLIN

BIBLIOTEKI KOŚCIELNE W ARCHIDIAKONACIE WIELUŃSKIM W ŚWIETLE WIZYTACJI XVI-XVII W.

WSTĘP

W ostatnich latach wzrosło zainteresowanie bibliotekami kościelnymi w Polsce. Większość powstających prac i artykułów jest tylko próbą przybliżenia czytelnikowi pewnych problemów. Wśród autorów piszących na ten temat należy wymienić m.in. Hieronima E. Wyczawskiego¹, Krzysztofa M. Kowalskiego², Jana Kracika³, Józefa Mandziuka⁴, Annę Biernacką i Marka Dubińskiego⁵, Ryszarda Skrzynia-

---

* Ks. Sławomir Zabraniak – dr historii Kościoła, asystent, Instytut Historii Kościoła, Wydział Teologii KUL.

¹ *Biblioteki parafialne w diecezji krakowskiej u schyłku XVI wieku*, „Polonia Sacra”, 6 (1953/1954) z. 2, s. 114-142; 7 (1955) z. 1, s. 27-68, z. 2, s. 159-173; *Kościelne zbiory biblioteczne (wiek XVI-XVIII)*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2: *Od odrodzenia do oświecenia*. Cz. 1: *Teologia humanistyczna*, red. M. Rechowicz, Lublin 1975, s. 517-551.

² *Księgozbiory parafialne archidiakonu pomorskiego w XVI-XVIII w. Studium z dziejów kultury intelektualnej Prus Królewskich*, Gdańsk 1993.

³ *Biblioteki parafialne a prywatne księgozbiory duchowieństwa. Dekanat Nowa Góra w XVII-XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 32 (1976) s. 249-271.

⁴ *Biblioteka przy kościele św. Jakuba w Nysie*, „Roczniki Biblioteczne” (dalej: RB), 20 (1976) z. 1-2, s. 27-78 (dalej: RB); t e n ż e, *Księgozbiór przy kościele św. Jakuba w Nysie (analiza zawartości)*, RB, 20 (1976) z. 3-4, s. 579-660.

⁵ *Zarys historii bibliotek parafialnych w Polsce*, ABMK, 73 (2000) s. 9-21.

rza⁶, Marka Zahajkiewicza⁷, Joannę Kozińską⁸, Piotra Tafiłowskiego⁹ i Krzysztofa Haptasia¹⁰. Samo zagadnienie biblioteki wymaga najpierw wyjaśnienia pojęcia, którym powszechnie posługuje się współczesny człowiek. Może ono być różnie rozumiane. W słownikach i encyklopediach *biblioteka* (gr. *bibliothéke*) oznacza:

1. Uporządkowany zbiór książek,
2. Instytucję posiadającą i udostępniającą swój bogaty, rozszerzany, uporządkowany i skatalogowany księgozbiór; także budynek tej instytucji.
3. Serię wydawniczą; np. Biblioteka Narodowa, Biblioteka Don Chichota.
4. Technologicznie mebel służący do przechowywania, ekspozycji książek.
5. W informatyce plik lub grupa plików jednego typu i wykorzystywane przez jeden rodzaj oprogramowania, np. bibliotek gotowych procedur lub otwarte biblioteki wykorzystywane przez programy podstawowe.

Pod pojęciem bibliotek kościelnych rozumie się instytucje będące własnością Kościoła katolickiego i ich zasoby. M. Zahajkiewicz zauważa, że powinny one być traktowane jako:

1. Ważna pomoc w duszpasterstwie,
2. Pomoc w poszerzaniu i pogłębianiu wiadomości z zakresu nauki katolickiej,
3. Instytucja pomagająca kształtować religijność i duchowość,
4. Pomoc w pracach wychowawczych,
5. Pomoc w kształtowaniu właściwie pojętego ducha patriotyzmu,
6. Pomoc w propagowaniu dorobku literackiego o wielkich wartościach, miejsce poznania przeszłości i tradycji regionu¹¹.

Niniejszy artykuł został oparty na zachowanych aktach wizytacyjnych z XVI i XVII w. Jest próbą przeanalizowania wiadomości o księgozbiorach przechowywanych w kościołach archidiaconatu wieluńskiego pod kątem ich składu, znaczenia w duszpasterstwie i nauczaniu religijnym.

ROZWÓJ BIBLIOTEK KOŚCIELNYCH

Największy rozkwit bibliotek kościelnych w Europie Zachodniej przypada na IX-XII w. Działalność skrytoriów klasztornych, szczególnie benedyktyńskich, przyczyniła się do upowszechnienia książki rękopiśmiennej i rozwoju bibliotek¹².

⁶ *Księgozbiór parafialny w Bielinach według wizytacji z 1738 roku*, ABMK, 74 (2000) s. 415-418.

⁷ *Funkcja i znaczenie biblioteki parafialnej lub klasztornej*, ABMK, 77 (2002) s. 9-17.

⁸ *Zbiory starych książek w bibliotekach parafialnych i klasztornych*, ABMK, 77 (2002) s. 41-51.

⁹ *Książka w kościołach parafialnych archidiecezji gnieźnieńskiej w świetle „Liber beneficiorum Jana Łaskiego”*, ABMK, 79 (2003) s. 453-460.

¹⁰ *Dzieła polskich autorów w bibliotekach parafialnych archidiaconatu sądeckiego w końcu XVI wieku*, ABMK, 80 (2003) s. 49-55.

¹¹ Zahajkiewicz, *Funkcja i znaczenie*, s. 15-16.

¹² W. Nowodworski, *Biblioteki kościelne. I. W Kościołach katolickich. B. Średniowiecze*, w: *Encyklopedia katolicka* (dalej: EK), t. 2, kol. 498-499.

Już w średniowieczu powszechnie stosowano zasadę, że „claustrum sine armario quasi castrum sine armamentarium”¹³. Stąd wypływał swoisty szacunek dla słowa pisanego i troska o biblioteki. Brak poszanowania książki pociągał za sobą z reguły upadek życia umysłowego i dyscypliny kościelnej¹⁴.

Skład księgozbioru był dokładnie określony. Początkowo były to rękopisy niezbędne do pracy duszpasterskiej: księgi liturgiczne, egzemplarze Pisma Świętego i zbiory kazań. Z upływem czasu w zasobach bibliotek kościelnych pojawiły się także komentarze do Pisma Świętego, traktaty teologiczno-moralne, pisma mistyczne i ascetyczne, dzieła Ojców Kościoła, rozprawy prawnicze i liturgiczne¹⁵.

Wynalezienie druku przyczyniło się do upowszechnienia książki i tworzenia bibliotek. Jednak wojny religijne XVI i XVII w. doprowadziły do upadku i zniszczenia wielu kościelnych zasobów bibliotecznych¹⁶.

Dzieje polskich bibliotek kościelnych wpisują się w dzieje ogólnokościelne tych instytucji. Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa na ziemiach polskich daje się zauważyć rozwój piśmiennictwa, którego pierwszymi krzewicielami byli duchowni. Dzięki ich staraniom do nowo fundowanych kościołów i klasztorów sprowadzano księgi potrzebne w duszpasterstwie. Stały się one zaczątkiem pierwszych bibliotek¹⁷. Rozwój sieci parafialnej, nowych fundacji zakonnych i szkolnictwa kościelnego dały impuls do tworzenia i powiększania zasobów bibliotecznych. Klasztory, kapituły, a nierzadko i bogate parafie, posiadały bogate księgozbiory¹⁸.

Wiek XVI na ziemiach polskich był okresem największego rozwoju bibliotek, w tym również i parafialnych¹⁹. Na synodach prowincjonalnych i diecezjalnych zwracano uwagę na ich rozwój i zawartość, ogłaszając spisy książek²⁰. Dziekani byli zobowiązani do wizytowania bibliotek, sporządzania sprawozdań z ich zasobów, a także ich wykorzystania w kaznodziejstwie i w nauczaniu prawd wiary²¹.

W XVII w. nastąpiło zahamowanie rozwoju bibliotek kościelnych. Wojny, szczególnie ze Szwedami, niosły ze sobą ogromne spustoszenia. Najeżdźcy szwedzcy wywozili z Polski wszystko, co przedstawiało jakąkolwiek wartość. Wśród zrabowanych dzieł były również liczne księgozbiory. Próbowano jednak odtwarzać zbiory, a w ustawodawstwie synodalnym mocno akcentowano potrzebę lektury, zbierania książek i nauczania dzieci i dorosłych. Dodatkowym bodźcem do tworzenia i powiększania zasobów były obniżające się ceny książek²².

¹³ „Klasztor bez biblioteki jest jak zamek bez zbrojowni”.

¹⁴ A. Świerk, *Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, Wrocław 1965, s. 16.

¹⁵ Tamże, s. 137.

¹⁶ Nowodworski, *Biblioteki kościelne*, kol. 502-503.

¹⁷ R. Nir, *Biblioteki kościelne. II. W Polsce*, EK, t. 2, kol. 505.

¹⁸ Tamże, kol. 506-507.

¹⁹ L. Grzebień, *Biblioteki kościelne. II. W Polsce. B. Czasy nowożytne*, EK, t. 2, kol. 507.

²⁰ Biernacka, Dubiński, *Zarys historii bibliotek*, s. 11; J. Z. Słowiński, *Katechizmy katolickie w języku polskim od XVI do XVIII wieku*, Lublin 2005, s. 125-129.

²¹ M. K. Nowowska-Porębna, *Czytelnictwo religijne*, EK, t. 3, kol. 954.

²² Biernacka, Dubiński, *Zarys historii bibliotek*, s. 11-12.

Wielu duchownych czasów nowożytnych, coraz częściej absolwentów seminariów duchownych, gromadziło prywatne księgozbiory i powiększało biblioteki instytucji kościelnych. Wśród nich były także biblioteki parafialne. Ich wielkość i skład są odbiciem kultury umysłowej ówczesnego duchowieństwa parafialnego. Ta grupa kształtowała świat pojęć i przekonań szerokich mas społecznych. Analiza zasobów bibliotek parafialnych jak i prywatnych księgozbiorów daje możliwość poznania wyrobienia intelektualnego ludzi odpowiedzialnych za kulturę religijną swoich wiernych²³. Podstawowymi źródłami do poznania bibliotek kościelnych są akta wizytacyjne, katalogi i testamenty.

BIBLIOTEKI KOŚCIELNE W ARCHIDIAKONACIE WIELUŃSKIM

Archidiakoniat wieluński był do 1818 r. częścią archidiecezji gnieźnieńskiej. Leżał prawie w całości w Ziemi Wieluńskiej i graniczył z diecezją wrocławską od zachodu i diecezją krakowską od południa. Od północy i wschodu sąsiedował z archidiakonatami kaliskim i uniejowskim, wchodzącymi w skład archidiecezji gnieźnieńskiej. Najstarsze zachowane akta wizytacji archidiakonatu wieluńskiego pochodzą z lat 1522 i 1668/1669.

Stan księgozbiorów w 1522 r.

Początek XVI w. był okresem bujnego rozwoju gospodarczego Ziemi Wieluńskiej. Uwidocznił się on także na polu kościelnym. Powiększano dawne fundacje i tworzone nowe. Organizowano szkoły parafialne. Na większą skalę gromadzono książki, których liczba systematycznie rosła. Archidiakoniat wieluński obejmował na początku XVI w. 41 parafii. Ks. Jan Trojan ze Śleszyna zwizytował je w 1522 roku na polecenie arcybiskupa Jana Łaskiego. Owocem tej wizytacji są akta, które zachowały się i zostały wydane drukiem²⁴.

Wizytator odnotował, przy okazji opisu wyposażenia kościołów w paramenty liturgiczne, także tytuły posiadanych książek. Ich ilość zależała zapewne od możliwości finansowych parafii, zamożności opiekunów kościoła i indywidualnych ofiarodawców. Najczęściej były to księgi liturgiczne, czyli mszały rękopiśmienne i drukowane, agendy, graduaty, antyfonarze, psalterze, zbiory sekwencji i zbiory kazań obok egzemplarze Pisma Świętego. Z ksiąg kaznodziejskich spotykał wizytator w parafiach archidiakonatu wieluńskiego m.in. *Sermones discipuli* (Ruda²⁵ i Parzymiechy), *Sermones communes* (Parzymiechy²⁶), *Sermones Ruperti de tem-*

²³ J. Kracik, *Biblioteki parafialne a prywatne księgozbiory duchowieństwa. Dekanat Nowa Góra w XVII-XVIII wieku*, ABMK, 32 (1976) s. 249.

²⁴ J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. 2, Gniezno 1881, s. 92-157.

²⁵ Tamże, s. 110.

²⁶ Tamże, s. 114.

porę, Sermones breves de tempore, de sanctis, Raymundus cum legendis, Evangelica expositio (Danków²⁷), *Sermones Jacobini* (Wieruszów²⁸), *Postilla impressa* (Mokrsko²⁹). Najwięcej było ich w Dankowie, gdzie proboszczem był wtedy ks. Mikołaj z Krzepic i w Parzymiechach, gdzie proboszczował ks. Marcin *de Wyszuka*³⁰. Próby identyfikacji poszczególnych ksiąg w parafiach archidiakonatu wieluńskiego podjął się P. Tańkowski³¹. Jego zdaniem *Sermones discipuli* to dzieło dominikanina Jana Herolta († 1468), a *Sermones Jacobini* to być może zbiór kazań Jakuba de Voragine (Jakub z Vorazze ok. 1230-1298). *Sermones Ruperti de tempore* to zbiór kazań Roberta Holcota († 1349), odnotowywanego niekiedy jako Ruperta³².

Wizytator, ks. Jan Trojan ze Śleszyna, wspominał o mszałach drukowanych dla diecezji: gnieźnieńskiej, wrocławskiej i krakowskiej. Drukowane mszały gnieźnieńskie, o których mowa w 1522 r. pochodziły najprawdopodobniej z 1506 roku. Decyzja o wydaniu mszału zapadła na synodzie w Łowiczu w 1505 r. i została przyjęta przez prymasa Andrzeja Boryszewskiego i kapitułę katedralną w Gnieźnie 18 stycznia 1506 r. Kanonik Klemens z Piotrkowa, doktor dekretów zajął się jego opracowaniem³³. Drukowania podjął się Jan Haller, księgarz działający w Krakowie³⁴. Mszał gnieźnieński z 1506 r. zawierał partie wokalne, które zostały odbite na osobnych kartach razem z kanonem³⁵. Mszał drukowany dla diecezji wrocławskiej, którego używano w parafii Danków³⁶, mógł być wydany w 1506 roku w drukarni Jana Schöffera działającego w Moguncji³⁷. Najstarszy jednak mszał drukowany w 1505 r. dla diecezji wrocławskiej był dziełem Kaspra Hochfedera w Krakowie³⁸. Możliwe, że jeden z wydanych wtedy egzemplarzy znajdował się w czasie wizytacji w Dankowie. Trudniej rozstrzygnąć pochodzenie mszałów drukowanych dla diecezji krakowskiej. Do 1522 r. ukazało się kilka wydań tej książki liturgicznej. Możliwe, że w Krzepicach, Łaszewie, Osjakowie i Łyskorni³⁹ były mszały wydane w 1502 r. i 1517 r.⁴⁰

²⁷ Tamże, s. 116.

²⁸ Tamże, s. 147.

²⁹ Tamże, s. 139.

³⁰ Tamże, s. 116, 114.

³¹ *Książka w kościołach parafialnych*, s. 457-459.

³² Tamże, s. 458-459.

³³ Łaski, *Liber beneficiorum*, s. XXXI; J. Korytkowski, *Arcybiskupi, prymasowie i metropolici polscy od r. 1000 aż do roku 1821*, t. 2, Poznań 1888, s. 564.

³⁴ T. Pietras, *Produkcja katolickiej książki liturgicznej w Polsce od końca XV do połowy XVII wieku*, ABMK, 41 (1980) s. 223.

³⁵ J. Dyl, *Najstarsze wydrukowane w Polsce katolickie księgi liturgiczne*, „Roczniki Teologiczne”, 49 (2002) z. 4, s. 19.

³⁶ Łaski, *Liber beneficiorum*, t. 2, s. 116.

³⁷ Pietras, *Produkcja katolickiej książki*, s. 234.

³⁸ Dyl, *Najstarsze wydrukowane w Polsce*, s. 18.

³⁹ Łaski, *Liber beneficiorum*, t. 2, s. 118, 129, 131, 152.

⁴⁰ Pietras, *Produkcja katolickiej książki*, s. 229, 235.

Innymi księgami powszechnie używanymi w parafiach archidiaconatu wieluńskiego były agendy⁴¹. Wizytator wspominał o ich dużej różnorodności. Obok rękopisów gnieźnieńskich posługiwano się agendami drukowanymi dla różnych diecezji: gnieźnieńskiej, wrocławskiej i krakowskiej. W Osjakowie, Rudzie i Wójcinie używano także agendy wrocławskiej⁴², a w Praszce krakowskiej⁴³. Możliwe, że ta ostatnia była egzemplarzem wytłoczonym w Krakowie przez Jana Hallera w 1505 r. lub 1517 r. na polecenie biskupa krakowskiego Jana Konarskiego. Agendy dla archidiecezji gnieźnieńskiej drukowano m.in. w 1503 r. i 1512 r. nakładem Jana Hallera⁴⁴.

Wśród odnotowanych w 1522 r. ksiąg liturgicznych były także antyfonarze. Wszystkie wspomniane egzemplarze były rękopisami, część pisanych na papierze. Podobnie było z gradułami i psalterzami. Z tych ostatnich tylko w Wieruszowie był jeden drukowany egzemplarz⁴⁵. Możliwe, że był jednym z wydanych przez Jana Hallera dla diecezji wrocławskiej ok. 1508 r. lub krakowskiej w 1518 roku⁴⁶. Te trzy księgi: antyfonarze, graduły i psalterze były księgami chórowymi używanymi do odprawiania nabożeństw śpiewanych⁴⁷.

Wśród druków przechowywanych w 1522 r. w parafiach archidiaconatu wieluńskiego wizytator zanotował posiadanie *Biblii* w Parzymiechach i *Postilli* w Mokrsku, gdzie był proboszczem ks. Piotr z Wielunia⁴⁸. *Postylle* (z łac. *post illa* (*verba*) = *po tych słowach*) były zbiorami kazań objaśniających i komentujących w popularny sposób fragmenty Pisma Świętego.

Confesionale wspomniane w Rudzie było pewnie jednym z wielu podręczników dla spowiedników. *Viatici scripti* przechowywane w Parzymiechach i Krzepicach były najprawdopodobniej rękopiśmiennymi brewiarzami. *Evangelica expositio* była jednym z wielu średniowiecznych traktatów objaśniających życie Jezusa wraz z cytatami z Ojców Kościoła i modlitwami, zaś *Sequentiarum interpretatio* była księgą zawierającą objaśnienia do sekwencji, czyli hymnów mszalnych⁴⁹.

Można przypuszczać, że największy księgozbiór znajdował się przy kościele kolegiackim w Wieluniu. Niestety, brak źródeł nie pozwala na dokładniejsze wnioski. Działała tam na wysokim poziomie szkoła kolegiacka i rezydowała duża grupa duchownych, kanoników, wikariuszy i mansjonarzy oraz kaznodziejów. Wielu z nich ukończyło Akademię Krakowską lub miało żywy kontakt ze światem

⁴¹ W. Urban, *Agendy polskie katolickie*, EK, t. 1, kol. 172.

⁴² Łaski, *Liber beneficiorum*, t. 2, s. 131, 110, 143.

⁴³ Tamże, s. 124.

⁴⁴ Dyl, *Najstarsze wydrukowane w Polsce*, s. 31-32.

⁴⁵ Łaski, *Liber beneficiorum*, t. 2, s. 147.

⁴⁶ Dyl, *Najstarsze wydrukowane w Polsce*, 26-27.

⁴⁷ J. Bogunowski, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*, Kraków 2001, s. 122-29, 138-140; Tafiłowski, *Książka w kościołach parafialnych*, s. 457.

⁴⁸ Łaski, *Liber beneficiorum*, t. 2, s. 114, 139.

⁴⁹ Tafiłowski, *Książka w kościołach parafialnych*, s. 457-458.

nauki i kultury⁵⁰. W XVI w. zdobywał wiedzę w krakowskiej uczelni m.in. Hieronim Polkon (Spiczynski), najwybitniejszy ze studentów pochodzących z Wielunia. Był tłumaczem, znawcą ziół, miłośnikiem języka ojczystego⁵¹. Uważano go za jednego „z twórców polskiego języka artystycznego”⁵².

Ilość bibliotek kościelnych w archidiakonacie wieluńskim i ich księgozbiory świadczą o trosce ówczesnych duchownych i patronów parafii o ich rozwój. Z podanych przez ks. Jana Trojana informacji można wyciągnąć wniosek, że już na początku lat 20-tych XVI w. drukowane księgi były dość powszechne. W wielu parafiach były używane obok starych, pisanych na pergaminie, rzadziej na papierze. Skład księgozbiorów nie odbiegał od ówczesnych zasobów niezbędnych w duszpasterstwie i nauczaniu religijnym. Obok ksiąg liturgicznych korzystano z powszechnie ze znanych dzieł kaznodziejских średniowiecza.

Księgozbiory kościelne w świetle wizytacji z lat 1668/1669

Po okresie potopu szwedzkiego życie religijne powoli wracało do normalności. Odbudowywano i remontowano obiekty kościelne. Przywracano stałą posługę duszpasterską. W archidiakonacie wieluńskim było wtedy 39 parafii, 15 filii, 2 kościoły szpitalne i 3 kaplice. Całość była podzielona na trzy dekanaty: rudzki, krzepicki i wieruszowski. Wizytację archidiakańską tego terenu przeprowadził w latach 1668/1669 ks. Maciej Aleksander Rudzki, prepozyt kapituły kolegiackiej w Wieluniu i oficjał Konsystorza Foralnego⁵³. Zachowane akta należą do tzw. akt pełnych, tzn. zawierają opisy zewnętrzne i wewnętrzne, czyli dane o stanie materialnym i duchowym parafii. Obok opisu kościoła i innych obiektów wizytator interesował się życiem religijnym wiernych i duszpasterza⁵⁴.

Wizytator opisał m.in. stan ówczesnych księgozbiorów parafialnych pod hasłem *libri ecclesiastici*. W parafiach było od kilku do kilkudziesięciu ksiąg. Na pierwszym miejscu odnotowywał księgi liturgiczne, czyli mszały, rytuały, graduły, antyfonarze, psalterze i procesjonały. Wśród nich było jeszcze wiele rękopisów, głównie graduły, antyfonarze i procesjonały (Dzietrzniki, Krzepice, Toporów, Kadłub, Komorniki, Krzyworzeka, Łagiewniki, Łaszów, Mokrsko, Raczyn, Wierzchlas, Biała, Cieszęcin, Łyskornia, Walichnowy). Najwięcej manuskryptów

⁵⁰ A. Kopysta, *Studenci z parafii kolegiackiej w Wieluniu na Uniwersytecie Krakowskim w latach 1400-1642*, „Częstochowskie Studia Teologiczne”, 14 (1986) s. 358-394; J. Wołny, *Studenci Uniwersytetu Krakowskiego w XV wieku z terenu diecezji częstochowskiej*, „Częstochowskie Wiadomości Diecezjalne”, 43 (1969) s. 95-108.

⁵¹ Kopysta, *Studenci z parafii kolegiackiej*, s. 377-382; H. Skoczylas-Stawska, *Hieronim z Wielunia i jego wkład do kultury polskiej doby Odrodzenia*, w: *Siedem wieków Wielunia. Materiały i studia*, red. R. Rosin, Warszawa 1987, s. 51-59.

⁵² Skoczylas-Stawska, *Hieronim z Wielunia*, s. 51.

⁵³ Archiwum Diecezji Włocławskiej (dalej: ADWł.), sygn. AAG. Wiz. 7.

⁵⁴ S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, cz. 1: *akta przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, ABMK, 28 (1978) s. 49, 143.

ks. Maciej Aleksander Rudzki wynotował w dekanacie wieluńskim. Poza księgami liturgicznymi, w zasobach parafialnych bibliotek wizytator widział książki przydatne do kaznodziejstwa i nauczania wiernych. Dzielił je na: *libri concionatorii*, *libri doctrinales* i *libri spirituales*. Niekiedy sygnalizował tylko ich istnienie słowami *prout regestris* lub *ut in inventario*.

Można przypuszczać, że wiele z tych książek zostało wydrukowanych w drukarniach jezuickich. Jezuici wydawali z myślą o duszpasterzach różne katechizmy, zbiory kazań, podręczniki teologii, zwłaszcza tzw. podręczniki kontrowersji przeciw błędom heretyckim i książki służące pogłębieniu religijności i pobożności⁵⁵. Niektóre dzieła mogły pochodzić z drukarni zagranicznych.

Większość ksiąg wzmiankowanych w aktach wizytacji z 1668 r. była napisana po łacinie, a tylko część została wydana w języku polskim. Wśród autorów dzieł łacińskojęzycznych można wyliczyć wielu średniowiecznych „klasyków”, np. Jakuba de Voragine *Homiliae super Evangelia Quadragesimae*, Ruperta czyli dominikanina Jana Herolta *Sermones de divinis officiis*, *Sermones Discipuli de tempore et sanctis* (Łagiewniki⁵⁶ i Rudlice⁵⁷). Korzystano także z kazań węgierskiego autora Pelbarta z Temeszwaru (1435-1501)⁵⁸ podpisującego się imieniem Juliana Pomeriusa, rektora z Arles, żyjącego w V-VI w. W 1458 r. rozpoczął studia w Akademii Krakowskiej i uzyskał w 1463 r. tytuł bakałarza teologii. Był jednym z pierwszych bernardynów węgierskich. Jego kazania wydawano drukiem pod koniec XV w. *Sermones de tempore* ukazały się w 1498 r., a *Sermones de sanctis* i *Sermones quadragesimales* w 1499 r. Egzemplarze jego kazań znajdowały się w czasie wizytacji w latach 1668/1669 w Parzymiechach, Łagiewnikach i Walichnowach. Były również dzieła współczesnych autorów XVI i XVII w., np. *Liber homiliarum adversus haereticos* dominikanina Jana Ecka (1486-1543), *Conciones* jezuita Gaspara Sancheza (1554-1628), *Antitota Apostolica* Tomasa Stapletona (Stapledon) (1535-1598), *De SS. Eucharistia* i *Paraphrases catholicae* kartuza Jana Justusa Lanspergiusza (1489-1539), *Liber de Eucharistia SS. contra Zwinglioriamum* (sic!) i *Vitae sanctorum* Piotra Skargi (Pawęski 1536-1612), *Conciones* Macieja Fabera (1567-1653) i innych.

Wśród książek wydanych w języku polskim były przede wszystkim egzemplarze Pisma Świętego w tłumaczeniu Jana Leopolda i ks. Jakuba Wujka, Ewangelie, katechizmy, kazania, przykłady do kazań oraz tzw. książki polemiczne⁵⁹. W drugiej połowie XVI w. odpowiedzią na działalność translacyjną protestantów w Polsce były katolickie tłumaczenia Pisma Świętego. Pierwszym katolickim przekładem była *Biblia, to jest Księgi starego i nowego Zakonu* wydana w 1561 roku, zwana *Biblią Leopolda*. Jan Kasproicz Leopolda (ok. 1523-1572) był pro-

⁵⁵ M. B e d n a r z, *Jezuici a religijność polska (1564-1964)*, NP (1964), s. 161.

⁵⁶ ADWł., sygn. AAG. Wiz. 7, s. 7.

⁵⁷ Tamże, s. 15.

⁵⁸ G. A d r i á n y i, *Pelbart von Temesvár*, w: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, t. 7, Hamm 1994, kol. 174-178.

⁵⁹ ADWł., sygn. AAG. Wiz. 7.

fesorem Akademii Krakowskiej i korektorem (redaktorem) oraz wydawcą wspomnianego dzieła. Wznawiano je w 1575 i 1577 r.⁶⁰ Pod koniec XVI w. podobną działalność prowadził jezuita, ks. Jakub Wujek. Jego tłumaczenie całego Pisma Świętego wydano drukiem w 1599 r. w drukarni Łazarza w Krakowie. Wcześniej wydano przekład *Nowego Testamentu*. Po raz pierwszy ukazał się on w 1593 roku w Krakowie w drukarni Andrzeja Piotrowczyka. Wznawiano go wielokrotnie w 1594, 1605, 1617, 1621, 1647⁶¹.

Obok ksiąg pomocnych w kaznodziejstwie i nauczaniu wiernych w bibliotekach parafialnych wizytator znajdował także inne pozycje, np. słowniki, komedie. Znane było dzieło włoskiego augustianina Ambrożego Calepinusa (1436-1510). Egzemplarze słownika były we wspomnianym czasie w Krzyworzece i Rudlicach⁶².

Rozwój reformacji na ziemiach polskich wymusił także powstanie katolickiej literatury polemicznej i kaznodziejskiej. Dużą popularnością cieszyły się wydawane po łacinie i po polsku różne katechizmy, *Postillae, Sermones, Conciones* Jakuba Wujka (1540-1597), Piotra Skargi, Stanisława Grodzieckiego (1541-1613), Macieja Fabera, Adama Fabiana Birkowskiego (1564-1636). Z katechizmów napisanych po Soborze Trydenckim używane były na ziemiach polskich, m.in. *Katechizm Rzymski*, wydany po łacinie w 1566 r. i tłumaczony w następnych dziesięcioleciach, katechizmy jezuitów: Piotra Kanizjusza (1521-1597), Roberta Bellarmina (1542-1621) i Jakuba Ledesmy (ok. 1520-1575) tłumaczone przez Jakuba Wujka i Macieja Szyszkowskiego⁶³. Popularny był także katechizm Stanisława Hozjusza (1504-1559) zatytułowany *Confessio catholicae fidei christinae*, (pierwsza część wydana w 1553 r. w Krakowie) i Hieronima Powodowskiego (1543-1613) *Katechizm Kościoła powszechnego*, wydany w 1577 r. w Poznaniu⁶⁴.

W dekanacie krzepickim najbogatszy księgozbiór znajdował się zapewne w Krzepicach. Posługę duszpasterską w parafii sprawowali od 1466 r. kanonicy laterańscy sprowadzeni z pobliskiego Kłobucka przez starostę krzepickiego Hińczę z Rogowa⁶⁵. Biblioteki klasztorne tego zakonu słynęły z bogatych zbiorów. Wizytator wspomniał tylko, że w krzepickim klasztorze była biblioteka, zapewne odtwarzana po zniszczeniach wojennych. Nic więcej jednak nie napisał o jej zasobach⁶⁶. Znaczny księgozbiór był prawdopodobnie również w Dankowie. Przy

⁶⁰ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 21, Kraków 1906 (dalej: Estreicher), s. 184; L. Hajdukiewicz, *Leopolda (Kasprowicz, Nicz, Nicius) Jan „młodszy” (ok. 1523-1572)*, PSB, t. 17, Wrocław 1972, s. 73-76.

⁶¹ Estreicher, t. 13, s. 15-16, 24-25, 44; Estreicher, t. 33, s. 380.

⁶² ADWł. sygn. AAG Wiz. 7, s. 32, 15.

⁶³ M. Rusiecki, *Katechizm*, EK, t. 8, kol. 1041-1042; M. A. Kurzo, *Polski przekład katechizmu Jakuba Ledesmy TJ i jego wpływ na tradycję unicką w XVII w.*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*”, 48 (2004) s. 149-150; Słowiński, *Katechizmy katolickie*, s. 61-69, 91-99, 129-138.

⁶⁴ Rusiecki, *Katechizm*, kol. 1041; J. Misiurek, *Hozjusz Stanisław*, EK, t. 6, kol. 1257-1258.

⁶⁵ J. Związek, *Krzepice*, EK, t. 9, kol. 1443.

⁶⁶ ADWł. sygn. AAG Wiz. 7, s. 106.

tamtejszym kościele działało grono mansonarzy. Księgi kaznodziejskie wspomniano pośrednio zaznaczając, że zostały spisane w inwentarzu⁶⁷. Podobną adnotację zamieścił wizytator opisując Praszkę. Obok ksiąg liturgicznych było 26 książek zwanych „doctrinales”⁶⁸. Ciekawą informację zapisał ks. Maciej Aleksander Rudzki o pozycjach znajdujących się w Zajączkach. W bibliotece tamtejszego kościoła, filii Dankowa, była m.in. książka czterech Pasji z zapisem nutowym⁶⁹. W Parzymiechach było dzieło Jana Torquemady (Juan de Turrecremata 1388-1468), znanego dominikanina i stryja słynnego Tomasza Torquemady, wielkiego inkwizytora Hiszpanii. Był uczestnikiem soboru w Konstancji i w Bazylei. W 1439 r. został mianowany kardynałem i wywierał ogromny wpływ na politykę papieży⁷⁰. W Parzymiechach był jego komentarz do psalmów. Napisał to dzieło tuż przed śmiercią w 1464 r. Trudno dziś stwierdzić, o jakim druku wspominał wizytator w 1668 r. Być może było to polski inkunabuł wydany ok. 1472-1476 lub jakieś późniejsze wydanie zagraniczne⁷¹.

Znacznie zasobniejsze były biblioteki parafialne w dekanacie rudzkim. W Mokrsku, Rudzie, Skomlinie i Wierzchlesie wizytator odnotował wiele ciekawych tytułów. Obok pomocy do kazań były m.in. dzieła Erazma z Rotterdamu w Mokrsku i kilka dzieł polemicznych⁷². W Rudzie, poza księgami liturgicznymi i zbiorami kazań, były także dekrety synodu diecezji krakowskiej odbytego w 1621 r. i *Roczniki* Cesara Baroniusza w języku polskim⁷³. Dzieło tego autora żyjącego w latach 1538-1607 zostało przetłumaczone przez jezuitę Piotra Skargę i wydane po polsku w 1603 i w 1607 r. w drukarni Andrzeja Piotrowczyka w Krakowie⁷⁴. Możliwe, że egzemplarz przechowywany w Rudzie pochodził z tej oficyny. *Reformationes Szyszkovianae*, czyli *Reformationes Generales ad Clerum et populum Dioecesis Cracouien. pertinentes* zawierały uchwały synodu z 1621 roku. zwołanego przez biskupa krakowskiego Marcina Szyszkowskiego. Zostały wydane w tym samym roku w oficynie Andrzeja Piotrowczyka w Krakowie⁷⁵.

Trudniej ustalić tytuły dzieł Erazma z Rotterdamu przechowywanych w Skomlinie. Być może były to druki zagraniczne. W tej parafii swoją bibliotekę, liczącą 25 pozycji, miało bractwo św. Anioła Stróża⁷⁶. Był to jedyny księgozbiór przypisany innej instytucji niż parafia. Świadczy to o zamożności i poziomie członków bractwa.

Kilka książek na temat Eucharystii, m.in. Piotra Skargi i Jana Justusa Lans-

⁶⁷ Tamże, s. 102-103.

⁶⁸ Tamże, s. 117.

⁶⁹ Tamże, s. 109.

⁷⁰ *Torquemada (Turrecremata) Juan de*, w: *Encyklopedia Kościoła*, t. 2, oprac. E. A. Livingstone, Warszawa 2004, s. 1012.

⁷¹ Estreicher, t. 31, s. 410.

⁷² ADWł. sygn. AAG Wiz. 7, s. 43.

⁷³ Tamże, s. 49.

⁷⁴ Estreicher, t. 12, s. 376.

⁷⁵ Estreicher, t. 30, s. 136-137.

⁷⁶ ADWł. sygn. AAG Wiz. 7, s. 46.

pergiusza, znalazł wizytator w Wierzchlesie. Był także egzemplarz ewangelii w języku polskim wykorzystywany na ambonie⁷⁷. Ciekawą książkę odnotował wizytator w Osjakowie. Prawdopodobnie tamtejsze bractwo różańcowe było posiadaczem książki noszącej tytuł *Ogród Różany*⁷⁸.

Brak jest danych do parafii kolegiackiej, gdyż ks. Aleksander Rudzki jako prepozyt kapituły kolegiackiej w Wieluniu, nie mógł jej wizytować. Więcej danych o bibliotece przy kolegiacie w Wieluniu można znaleźć dopiero w aktach wizytacyjnych z 1766 r., kiedy wizytator zamieścił ich spis⁷⁹.

W dekanacie wieruszowskim stan niektórych księgozbiorów parafialnych był imponujący pomimo wcześniejszych zniszczeń wojennych. Niestety, wizytator ograniczał się często do wzmianki, że spis książek podano w inwentarzu kościelnym. Jedynie w Walichnowach wyliczył wszystkie książki kaznodziejskie w liczbie 15. Były wśród nich m.in. *Katechizm* i kazania Marcina Białobrzeskiego po polsku oraz dzieła w języku łacińskim⁸⁰. W Bolesławcu było 69 książek⁸¹ a w Lututowie 35 książek kaznodziejskich i innych⁸². W innych parafiach było ich po kilka lub kilkanaście.

ZAKOŃCZENIE

Biblioteki kościelne, zwłaszcza parafialne, były odzwierciedleniem z jednej strony zaleceń synodalnych, a z drugiej świadectwem ówczesnych potrzeb duszpasterskich i indywidualnych zainteresowań poszczególnych duszpasterzy. Księgi liturgiczne, które do połowy XVI w. stanowiły większość księgozbiorów, były księgami powszechnie stosowanymi w całym ówczesnym Kościele. W nauczaniu religijnym, które było ściśle powiązane z liturgią, posługiwano się na ziemiach polskich początkowo dziełami obcych autorów. Po Soborze Trydenckim powoli zmieniał się skład zasobów bibliotecznych. W przekazie wiary korzystano głównie z *Katechizmu Rzymskiego*, kazań i postylli m.in. ks. J. Wujka i ks. P. Skargi⁸³.

W archidiaconacie wieluńskim zasoby kościelnych księgozbiorów były powiększane na przestrzeni lat. Początkowo zawierały w większości rękopiśmienne księgi liturgiczne i zbiory kazań zalecane przez ustawodawców kościelnych. Wraz z upowszechnieniem się druku i działalności protestantów przybywało katolickich tytułów w obronie ortodoksji. W drugiej połowie XVII w. korzystano, poza dziełami zagranicznymi, w większości z dzieł znanych polskich autorów działających pod koniec XVI w. i w pierwszej połowie XVII w. Wymienione w la-

⁷⁷ Tamże, s. 23.

⁷⁸ Tamże, s. 18.

⁷⁹ ADWł., sygn. AAG. Wiz. 66, s. 67-73.

⁸⁰ Tamże, s. 60.

⁸¹ Tamże, s. 80.

⁸² Tamże, s. 62.

⁸³ K r a c i k, *Biblioteki parafialne*, s. 251; M. R u s i e c k i, *Przedmiot katechezy potrydenckiej w Polsce (1566-1699)*, Lublin 1996, s. 7, 11, 19, 698-701.

tach 1668/1669 tytuły w bibliotekach kościelnych archidiaconatu wieluńskiego pozwalają sądzić, że w dużej mierze były one gromadzone, a następnie ofiarowane przez księży pracujących w tamtejszych parafiach. Brak nowych pozycji potwierdza upadek ośrodków wydawniczych w wyniku wojennych spustoszeń.

Możliwe, że niektóre z wymienionych tytułów zachowały się do naszych czasów w murach różnych bibliotek lub archiwów mimo wielu niesprzyjających okoliczności. Ich odnalezienie i analiza byłaby znaczącym wkładem w poznanie staropolskiej kultury i religijności.

DIE KIRCHLICHEN BIBLIOTHEKEN IM ARCHIDIAGONAT WIELUŃ IM LICHT DER VISITATIONEN DES 16.-17. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel wird zunächst kurz die Geschichte der kirchlichen Bibliotheken in Westeuropa und in Polen vorgestellt und die Zusammensetzung und die Bedeutung dieser Büchersammlungen besprochen. Danach werden die erhalten gebliebenen Visitationsakten des bis 1918 zur Erzdiözese Gniezno (Gnesen) gehörenden Archidiaconats Wieluń aus dem Jahre 1522 und den Jahren 1668-1669 analysiert. Besondere Aufmerksamkeit wird dabei den Informationen über die Bibliotheksbestände gewidmet.

Die liturgischen Bücher, die bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts den größten Teil der Büchersammlungen ausmachten, waren die in der ganzen damaligen Kirche allgemein benutzten Bücher. Im eng mit der Liturgie verbundenen Religionsunterricht kamen in den polnischen Gebieten zunächst Werke ausländischer Autoren zur Anwendung.

Nach dem Konzil von Trident veränderte sich die Zusammensetzung der Bibliotheksbestände allmählich. Zur Weitergabe des Glaubens wurden hauptsächlich der "Römische Katechismus" sowie u.a. die Predigten und Postillen von Pater J. Wujek und Pater J. Skarga verwendet. Dies wird in den kirchlichen Bibliotheken des Archidiaconats Wieluń deutlich erkennbar. In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts gab es neben den ausländischen Werken schon viele gegen Ende des 16. und in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts verfaßte Werke bekannter polnischer Autoren. Die in den Jahren 1668-1669 erwähnten Titel erlauben die Annahme, daß diese Bücher in hohem Maße von in den dortigen Pfarreien arbeitenden Priestern gesammelt und dann gespendet wurden.

Die kirchlichen Bibliotheken und besonders die Pfarrbibliotheken widerspiegeln einerseits die Synodalempfehlungen und zeugen andererseits von den damaligen pastoralen Bedürfnissen und individuellen Interessen der einzelnen Priester.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich